

Р. Ш. БАБАНЛИ

Расім Шагінович Бабанли, начальник науково-експертного управління Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, кандидат юридичних наук

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО З'ЯСУВАННЯ СУТНОСТІ ТЕРМІНА «ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ»

У всіх без винятку наукових дослідженнях, присвячених вивченню проблем кримінально-правового напрямку, істотна увага приділяється питанням термінології, яка має ключове значення для встановлення конститутивних ознак того чи іншого правового інституту. При цьому згадана проблема аналізується в багатьох аспектах: по-перше, з'ясування змісту певного терміна, по-друге, доцільності використання конкретного слова при формулюванні такого терміна; по-третє, обґрунтованості розкриття змісту терміна з використанням того чи іншого поняття тощо.

У контексті загальних засад призначення покарання зазначена проблема стоїть особливо гостро, оскільки поряд із наведеними трьома аспектами, щодо яких відсутня єдність поглядів у науці кримінального права, дискусійним залишається питання визначення співвідношення загальних засад і принципів призначення покарання та співвідношення цих засад із принципами кримінального права загалом. Від вирішення останнього із наведених питань значною мірою залежить підхід до наповнення загальних засад кримінального права тими чи іншими складовими елементами.

Разом із тим варто наголосити, що аналізована проблема має не лише теоретичне, а й практичне значення як на рівні правотворення (відображення у законодавстві результатів наукових пошуків щодо з'ясування сутності та складових відповідних засад), так і на рівні правозастосування, оскільки належна реалізація засад може бути забезпечена винятково за умови належного з'ясування їх істинної правової природи.

Наведеним та іншим питанням, пов'язаним зі з'ясуванням змісту терміна «загальні засади призначення покарання» присвятили свою увагу ряд вітчизняних та зарубіжних вчених, до яких слід віднести М. І. Бажанова, В. М. Білоконова, І. І. Давидович, О. О. Дудорова, Т. І. Іванюк, М. І. Ковальова, О. М. Костенка, А. С. Макаренко, С. М. Міщенко, О. М. Омельчука, В. В. Полтавець, Є. О. Полянського, Т. В. Сахарук, В. О. Тулякова та ін. Однак, незважаючи на наявність спеціальних досліджень, багато із наукових висновків потребують переосмислення та подальшого аналізу.

Традиційно в науці кримінального права, а саме в науково-практичній та навчальній літературі, під терміном «загальні засади призначення покарання» пропонується розуміти систему встановлених кримінальним законом і обов'язкових для суду вихідних вимог (відправних правил), із яких має виходити суд при визначенні підстав, порядку та меж призначення покарання і якими він повинен керуватися, обираючи міру покарання у кожній окремій кримінальній справі і щодо кожної конкретної особи, якій це покарання призначається¹. У цьому визначенні аналізований термін розкривається як вихідна вимога або як тотожне за змістом словосполучення – «відправне правило».

Як відправні правила пропонує визначати загальні засади і О. О. Дудоров, вказуючи, що це закріплені у кримінальному законі й покликані забезпечувати реалізацію принципів призначення покарання відправні правила, якими зобов'язаний керуватися суд, призначаючи покарання кожній особі, винуватій у вчиненні будь-якого злочину². Такого ж концептуального підходу до вирішення питання про визначальне поняття, яке роз'яснює змісту терміна «загальні засади», дотримується Л. О. Прохоров, формулюючи таку дефініцію: «загальна засада – це чітко окреслене в законі правило визначення міри покарання, яке відповідає об'єктивним і суб'єктивним ознакам злочину»³. На думку Г. І. Цепляєвої, загальні засади призначення покарання є саме тією системою правил, які приводять у дію механізм санкцій Особливої частини⁴.

А. С. Макаренко застосовує цей же підхід крізь призму дослідження суддівського розсуду при призначенні покарання та під загальними засадами призначення покарання розуміє систему загальнообов'язкових правил, що формують підстави суддівського розсуду при призначенні покарання⁵.

Крім наведеного, у науці кримінального права існує підхід, відповідно до якого загальні засади призначення покарання пропонується визначати як критерії, порядок. Так, М. І. Бажанов розглядає загальні засади як встановлені законом критерії, якими повинен керуватися суд при призначенні покарання в кожній конкретній справі⁶. У свою чергу, Т. В. Сахарук формулює визначення загальних засад призначення покарання як порядку визначення міри покарання, що відповідає тяжкості вчиненого злочину, особі винного та обставинам, що пом'якшують та обтяжують відповідальність, який забезпечується державою, розрахований на невизначене коло однотипних випадків і є обов'язковим для всіх і кожного в умовах певної ситуації⁷.

Існує й підхід, згідно з яким загальні засади призначення покарання визначаються як система нормативних розпоряджень⁸.

На підставі оцінки семантичного значення термінів «критерій», «вимога», «положення», «розпорядження», «правило» Т. В. Непомнящая доходить висновку про те, що розуміння загальних засад як критеріїв, вимог, розпоряджень і положень, якими має керуватися суд, не суперечить поняттю загальних засад призначення покарання, однак не відбиває в повному обсязі всіх обов'язкових їхніх ознак, передусім керівне значення цих правил для діяльності суду⁹.

Необхідно погодитись із тим, що формулювання визначення загальних засад із використанням наведених вченою понять зумовлює появу близьких за змістом дефініцій аналізованого терміна, а тому відповідні відмінності не мають принципового значення для виокремлення лише на підставі таких відмінностей різних підходів до з'ясування сутності відповідних засад.

При цьому спільною ознакою наведених вище визначень є констатація, що загальні засади є тим, що має враховувати суд для належного вирішення питання про вид та розмір покарання у кожному конкретному випадку його призначення.

Водночас однією із відмінностей, яку можна виокремити на підставі проведеного аналізу, є рівень деталізації відповідних дефініцій. Якщо автори деяких із них є прихильниками використання загальних формулювань без істотної деталізації (наприклад, визначення М. І. Бажанова, Л. О. Прохорова), то інші вважали за доцільне більш детально відобразити зміст відповідного терміна. Так, крім ознаки обов'язковості для суду, у визначеннях загальних засад акцентовано увагу на таких її характерних особливостях: загальні засади визначають підстави, порядок, межі призначення покарання (визначення у коментарі Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, С. Б. Гавриша); формують підстави суддівського розсуду при призначенні покарання (визначення А. С. Макаренко); визначають міру покарання, яка відповідає об'єктивним і суб'єктивним ознакам злочину (Л. О. Прохоров); стосуються кожної особи, винуватої у вчиненні будь-якого злочину (О. О. Дудоров).

Результати аналізу наведених підходів щодо наповнення визначення аналізованого терміна зазначеними ознаками свідчить про те, що кожна з них відображає певний аспект сутності загальних засад. Саме тому підстав стверджувати, що існування таких відмінностей між визначеннями істотно відрізняє їх одне від одного, немає. Натомість, у цьому контексті можемо співвіднести такі визначення як взаємодоповнюючі.

Також вважаємо за доцільне наголосити на тому, що більш обґрунтованими, на наш погляд, є підходи до формулювання загальних визначень, не обтяжених надмірною деталізацією. Без сумніву, загальні засади призначення покарання є багатоаспектним терміном і значною мірою їх реалізація залежить від особливостей конкретного суспільно небезпечного діяння, покарання за яке призначається з урахуванням таких засад. Проте відображення усіх можливих аспектів аналізованого терміна у його визначенні є, по-перше, неможливим, а, по-друге, непотрібним.

Так, наприклад, недоцільним, на наш погляд, є формулювання відповідних визначень шляхом наповнення їх положеннями, закріпленими у ст. 65 КК, оскільки ця стаття не містить вичерпного переліку положень, що мають враховуватись судом при призначенні покарання, а також може бути змінена як шляхом доповнення, так і шляхом виключення конкретних положень.

Разом із тим більш дискусійними на концептуальному рівні є наукові підходи щодо визначення співвідношення між термінами «загальні засади» та «принципи призначення покарання» або «принципи кримінального права». Так, необхідно зауважити, що досить поширеними є підходи, згідно з якими загальні засади призначення покарання розкриваються не як правила, вимоги, розпорядження, а як принципи.

Наприклад, на думку А. В. Наумова, загальні засади призначення покарання це і є загальні принципи призначення покарання, в яких законодавчо зафіксовані й критерії такого призначення¹⁰. Схожої позиції щодо співвідношення зазначених термінів дотримується В. Г. Татарніков, який стверджує, що загальні засади виконують, по суті, функції принципів призначення покарання, хоча закон і не дає їм таке найменування. Різниця у найменуванні, на думку вченого, не може слугувати перешкодою у ототожненні двох термінів, які мають однаковий зміст¹¹.

При цьому поряд із підходом, який полягає в ототожненні аналізованих категорій, існують позиції, відповідно до яких загальні засади є формою реалізації принципів кримінального права або принципів призначення покарання. Зокрема, відповідний висновок формулював Г. Л. Крігер та зазначив, що принципи кримінального права є принципами призначення покарання. Принципи кримінального права знаходять своє відображення в інституті призначення покарання. При призначенні покарання вони втілюються в загальних засадах¹². Більш деталізовано цей підхід відображено у праці Л. А. Прохорова, який вважає, що принцип і загальна засада призначення покарання не існують ізольовано один від одного. Наприклад, загальна засада, яка чітко відображає межі покарання, гарантує дотримання принципу законності при призначенні покарання. Ця засада визначає шлях дотримання законності саме через дотримання меж покарання¹³. Цієї ж концептуальної позиції дотримується і сучасна вітчизняна дослідниця В. В. Полтавець, на думку якої загальні засади призначення покарання є передбаченою в кримінальному законі системою загальних правил, що ґрунтуються на принципах призначення покарання і є обов'язковими для суду в кожному конкретному випадку призначення покарання винному у вчиненні злочину для досягнення мети покарання¹⁴.

Поряд із відображенням у науці кримінального права такого підходу до визначення співвідношення принципів кримінального права і засад призначення покарання він знайшов свій вияв і у правозастосовних актах рекомендаційного характеру, зокрема постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання», у п. 1 якої зазначено, що при призначенні покарання в кож-

ному випадку і щодо кожного підсудного, який визнається винним у вчиненні злочину, суди мають суворо додержуватись вимог ст. 65 КК стосовно загальних засад призначення покарання, оскільки саме через останні реалізуються принципи законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання.

Також існує більш узагальнене визначення принципів призначення покарання, згідно з яким цей термін визначається як вихідні нормативно-керівні ідеї, що пронизують усю сукупність норм, які регламентують призначення покарання та визначають підстави, умови, порядок, характер і обсяг застосування судом покарання відповідно до його мети і завданнями кримінального законодавства¹⁵.

Таким чином, можна виокремити щонайменше три наукових підходи до з'ясування та, відповідно, визначення сутності загальних засад призначення покарання: 1) розкриття змісту загальних засад як правил (вимог, положень, критеріїв, нормативних розпоряджень), якими зобов'язаний керуватись суд при призначенні покарання; 2) ототожнення загальних засад та принципів призначення покарання як основоположних критеріїв, що враховуються судом; 3) визначення загальних засад як положень, у яких втілюються принципи кримінального права.

У контексті аналізу наведених підходів до з'ясування сутності терміна «загальні засади призначення покарання» та формулювання, з урахуванням такої сутності, відповідного визначення, вважаємо за доцільне звернути увагу на таке.

По-перше, при вирішенні питання з'ясування сутності загальних засад призначення покарання необхідно враховувати, що терміни «загальні засади» та «принципи» як у теорії права¹⁶, так і у філології (наприклад, засада – вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки¹⁷) ототожнюються, оскільки одне із них досить часто розкривається із використанням другого. Таким чином, відсутні підстави для протиставлення принципів і загальних засад призначення покарання, як і відсутні, з цих же міркувань, підстави стверджувати, що у засадах призначення покарання реалізуються принципи призначення покарання.

По-друге, незважаючи на різноманітність, неоднозначність та багатоаспектність підходів до визначення терміна «принципи права», спільним для таких підходів є констатація їх фундаментальності, основоположності, визначення їх як первісних і найбільш простих елементів, з яких утворюється все інше¹⁸ тощо. Таким чином, ознакою фундаментальності, основоположності мають бути наділені і засади призначення покарання для того, щоб існували підстави для їх віднесення до цієї правової категорії. Разом із тим результати аналізу законодавчих положень, які належать до числа таких засад, не дають підстав для висновку про їх основоположність. Так, на наш погляд, не є основоположною вимога про те, що покарання призначається у межах, установлених у санкції статті, а також, наприклад, про те, що покарання призначається відповідно до положень Загальної частини КК. Наведені вимоги фактично деталізують основоположну засаду – засаду законності, а не закладають її.

Отже, на підставі проведеного дослідження вважаємо за доцільне висловити припущення про те, що положення (вимоги, правила), якими суд зобов'язаний керуватись у кожному конкретному випадку призначення покарання, у науці кримінального права та у законі України про кримінальну відповідальність помилково іменуються терміном «загальні засади» або «принципи».

Натомість, для позначення відповідних положень необхідно використовувати термін, змістом якого охоплюється більш конкретна вказівка, яка не наділена основоположним характером, проте водночас є загальною та підлягає виконанню у кожному конкретному однотипному випадку. Таким вимогам, на наш погляд, відповідає термін «правило», під яким розуміється те, чим керуються у праці, поведінці, співжитті тощо¹⁹.

Доцільність використання саме цього терміна підтверджується також результатами здійсненого в межах цієї статті аналізу підходів, відповідно до яких однією із найпоширеніших позицій для позначення того, чим має керуватись суд при призначенні покарання, використовується поняття «правило».

При цьому, у контексті вирішення питання про визначення сутності положень, які має враховувати суд при призначенні покарання, необхідно зважати на те, що усі такі положення, з огляду на основоположну кримінально-правову засаду *nullum crimen, nulla poena sine lege* (ніякого злочину та ніякого покарання без вказівки на це в законі), мають бути закріплені у законі.

За результатами проведеного дослідження вважаємо, що під правилами призначення покарання необхідно розуміти закріплені в законодавстві положення, які має враховувати суд при визначенні виду та міри покарання, що призначається особі, яка вчинила злочин.

¹ Кримінальний кодекс України: наук.-прак. коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4 вид, доп. – Х. : ТОВ «Одісей», 2008. – С. 216.

² Українське кримінальне право. Загальна частина : підруч. / за ред. В. О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 712 с. – С. 507.

³ Прохоров Л. А. Общие начала назначения наказания и предупреждение рецидивной преступности : учеб. пособ. [Текст] / Л. А. Прохоров. – Омск : ОВШМ МВД, 1980. – 87 с. – С. 11.

⁴ Цепляева Г. И. Общие начала назначения и сокращения наказания [текст] / Г. И. Цепляева // Российская юстиция. – 2005. – № 9. – С. 12–15. – С. 12.

⁵ Макаренко А. С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Макаренко Анастасія Сергіївна ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса, 2012. – 264 с. – С. 113.

⁶ Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву / М. И. Бажанов. – К. : Вища шк., 1980. – 216 с. – С. 23.

⁷ Сахарук Т. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Т. В. Сахарук – К., 2006. – С. 16.

⁸ Хамитов Р. Н. Специальные правила назначения наказания за единичное преступление по российскому уголовному праву : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Р. Н. Хамитов. – Казань, 2001. – С. 8.

⁹ Непомнящая Т. В. Общие начала, принципы и критерии назначения наказания / Т. В. Непомнящая // Журнал российского права. – 1999. – № 12. – С. 79.

¹⁰ Наумов А. В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций / А. В. Наумов. – М., 1996. – С. 398–399.

¹¹ Татарников В. Г. Понятие общих начал назначения наказания и их содержание [текст] / В. Г. Татарников // Проблемы совершенствования борьбы с преступностью. – Иркутск, 1985. – С. 38–52. – С. 42.

¹² Курс уголовного права. – М. : Наука, 1970. – Т. 3. – С. 123.

¹³ Прохоров Л. А. Вказана праця. – С. 11.

¹⁴ Полтавець В. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України: моногр. / В. В. Полтавець ; МВС України, Луганська академія внутрішніх справ ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ : РВВЛІАВС, 2005. – 109 с. – С. 45.

¹⁵ Набиев И. Г. Принципы назначения наказания : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / И. Г. Набиев. – Казань, 2005. – 174 с. – С. 77.

¹⁶ Див., наприклад: Рабінович С. Основоположні принципи права як об'єкт загальнотеоретичного дослідження: теоретико-методологічні й полемічні міркування стосовно монографії С. П. Погребняка «Основоположні принципи права (змістова характеристика)» // С. Рабінович // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип. 48. – С. 312–317. – (Серія «Юридична»).

¹⁷ Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1972. – Т. 3. – С. 300.

¹⁸ Бэкон Ф. О принципах и началах / Ф. Бэкон. – М. : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1937. – 82 с. – С. 22.

¹⁹ Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1976. – Т. 7. – С. 503.

Резюме

Бабанли Р. Ш. Наукові підходи до з'ясування сутності терміна «загальні засади призначення покарання».

За результатами проведеного дослідження виокремлено три наукових підходи до визначення сутності терміна «загальні засади призначення покарання»: 1) розкриття змісту загальних засад як правил (вимог, положень, критеріїв, нормативних розпоряджень), якими зобов'язаний керуватись суд при призначенні покарання; 2) отождошення загальних засад та принципів призначення покарання як основоположних критеріїв, що враховуються судом; 3) визначення загальних засад як положень, у яких втілюються принципи кримінального права. На підставі аналізу цих підходів автор доходить висновку про те, що положення (вимоги, правила), якими суд зобов'язаний керуватись у кожному конкретному випадку призначення покарання, помилково іменуються терміном «загальні засади» або «принципи». Натомість, більш вдалим є використання терміна «правила призначення покарання». Їх пропонується визначати як закріплені у законодавстві положення, які має враховувати суд при визначенні виду та міри покарання, що призначається особі, яка вчинила злочин.

Ключові слова: покарання, загальні засади призначення покарання, принципи кримінального права.

Резюме

Бабанлы Р. Ш. Научные подходы к выяснению сущности термина «общие начала назначения наказания».

По результатам проведенного исследования выделены три научных подхода к определению сущности термина «общие начала назначения наказания»: 1) раскрытие содержания общих начал как правил (требований, положений, критериев, нормативных предписаний), которыми обязан руководствоваться суд при назначении наказания; 2) отождествление общих начал и принципов назначения наказания как основных критериев, учитываемых судом; 3) определение общих начал как положений, в которых воплощаются принципы уголовного права. На основании анализа этих подходов автор приходит к выводу о том, что положение (требование, правило), которым суд обязан руководствоваться в каждом конкретном случае назначения наказания, ошибочно именуется термином «общие начала» или «принципы». В свою очередь, более удачным является использование термина «правила назначения наказания». Их предлагается определять как закреплённые в законодательстве положения, которые должен учитывать суд при определении вида и меры наказания, назначаемого лицу, совершившему преступление.

Ключевые слова: наказание, общие начала назначения наказания, принципы уголовного права.

Summary

Babanly R. Scientific approaches to clarify the nature of the term «general principles of sentencing».

The results of the study singled out three scientific approaches to defining the essence of the term «general principles of sentencing»: 1) disclosure of the contents of general principles as rules (requirements, provisions, criteria, regulations, orders), which are bound by the court in sentencing; 2) identification of general principles and principles of sentencing as fundamental criteria taken into account by the court; 3) the definition of common rules as provisions which embodied the principles of criminal law. On the basis of the analysis of these approaches, the author concludes that the provisions (requirements, rules) by which the court must be guided in each case sentencing erroneously referred to by the term «general principles» or «principles». Instead, the more successful is the use of the term «rules of sentencing», which are defined as stipulated by law provisions that the court should consider in determining the type and extent of punishment appointed to the person who committed the crime.

Key words: punishment, general principles of sentencing, principles of criminal law.